

دانشگاه پیام نور مرکز تهران
دانشکده‌ی الهیات و علوم اسلامی
گروه علمی اخلاق

پایان‌نامه:

جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته‌ی اخلاق گرایش
فلسفه‌ی اخلاق

عنوان:

تکلیف اخلاقی از منظر قرآن در مقایسه با دیدگاه ایمانوئل کانت

نگارنده: دلیر عباسی

استاد راهنما: دکتر سیدعلی علم الهدی

استاد مشاور: دکتر ناصر محمدی

آبان ماه ۱۳۸۹

دانشگاه پیام نور مرکز تهران

دانشکده: الهیات و علوم اسلامی

گروه علمی: اخلاق

پایان نامه:

جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته‌ی اخلاق گرایش

فلسفه‌ی اخلاق

عنوان:

تکلیف اخلاقی از منظر قرآن در مقایسه با دیدگاه ایمانوئل کانت

نگارنده: دلیر عباسی

استاد راهنما: دکتر سیدعلی علم الهدی

استاد مشاور: دکتر ناصر محمدی

آبان ماه ۱۳۸۹

شماره .....
تاریخ .....
پیوست .....

دانشگاه پیام نور
دانشگاه پیام نور آسان تران

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

مجمع علوم انسانی

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد دلیر عباسی رشته فلسفه اخلاق

تحت عنوان:

" تکلیف (وظیفه) اخلاقی از منظر قرآن در مقایسه با دیدگاه
ایمانوئل کانت "

ساعت: ۱۰:۰۰ - ۸:۳۰

تاریخ دفاع: ۸۹/۰۸/۱۷

درجه ارزشیابی: عالی

نمره: ۱۸/۷۵

هیات داوران:

امضاء	مرتبه علمی	نام و نام خانوادگی	داوران
		دکتر علم الهیدی	استاد راهنما
		دکتر ناصر محمدی	استاد مشاور
		دکتر مهدوی نژاد	استاد داور
		دکتر زمانی	استاد داور
			نماینده تحصیلات تکمیلی

تهران، خیابان استاد نجات
الهی، نرسیده به خیابان
کریم خان زند، چهارراه
سیند، پلاک ۲۳۳
تلفن: ۸۸۸۰۱۰۹۰
دورنگار: ۸۸۸۹۰۵۳۶
www.tpnu.ac.ir
ensani@tpnu.ac.ir

الف

«مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفًا، فَقَدْ صَيَّرَنِي عَبْدًا»

بدین وسیله از زحمات، راهنمایی‌ها و مساعدت‌های بی دریغ اساتید ارجمند و
گرامی، جناب دکتر سید علی علم الهدی به عنوان اساتذ راهنما و جناب دکتر علی
محمدی به عنوان اساتذ مشاور که این جانب را در تهیه و تنظیم این پایان نامه
راهنمایی فرموده‌اند، صمیمانه تشکر و قدردانی نموده و آرزوی سلامتی و توفیق
روزافزون را از درگاه خداوند متعال برایشان خواستارم.

چکیده

تحقیق حاضر به تحلیل موضوع تکلیف اخلاقی از منظر قرآن در مقایسه با دیدگاه ایمانوئل کانت می‌پردازد. این تحقیق در پی یافتن پاسخ سوالات زیر است:

۱ - دیدگاه قرآن و کانت پیرامون واقع‌گرایی در ارزش‌های اخلاقی چیست؟ ۲ - دیدگاه قرآن و کانت پیرامون اختیار و اراده‌ی انسان چیست؟ ۳ - دیدگاه قرآن و کانت پیرامون ارزش‌های اخلاقی چیست؟ ۴ - ضمانت اجرایی احکام اخلاقی از دیدگاه قرآن و کانت چیست؟ ۵ - ملاک مطلق بودن احکام اخلاقی از دیدگاه قرآن و کانت چیست؟ از نتایج این تحقیق چنین برمی‌آید که:

- قرآن و کانت هیچ‌کدام تکالیف اخلاقی را مرتبط با واقعیت نمی‌دانند. با این تفاوت که کانت منبع و سرچشمه‌ی احکام اخلاقی را عقل آدمی و قرآن آن را آفریدگار جهانیان می‌داند.
- قرآن معتقد به وجود اراده‌ی آزاد در انسان هست و کانت وجود اراده‌ی آزاد برای انسان را فرض می‌گیرد و آن را شرط مکلف بودن انسان می‌داند.
- کانت در ارزش‌های اخلاقی یک وظیفه‌گراست؛ ولی دیدگاه قرآن در این رابطه سعادت‌گرایانه است.
- کانت وجود خدا را برای پذیرش احکام اخلاقی از سوی انسان، فرض گرفته و قرآن، خدا و نظام جزا و پاداش او را برترین ضمانت اجرای احکام اخلاقی محسوب می‌کند.
- کانت احکام اخلاقی را فی حدنفسه احکامی مطلق می‌داند؛ ولی قرآن اطلاق احکام اخلاقی را براساس مطابقت با فطرت توجیه می‌نماید.

در انجام این تحقیق از روش کتابخانه‌ای و برای گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها از روش تحلیلی - اسنادی استفاده شده است.

واژگان کلیدی: تکلیف - قرآن - ایمانوئل کانت - ارزش‌های اخلاقی - خوب - بد - فطرت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده فارسی
	مقدمه‌ی پایان‌نامه
۲	الف) مقدمه
۳	ب) بیان مسئله‌ی تحقیق
۴	ج) اهمیت و ضرورت تحقیق
۵	د) اهداف تحقیق
۵	ه) روش تحقیق
۶	و) سؤالات تحقیق
	فصل اول: کلیات تحقیق (دسته‌بندی مکاتب اخلاقی)
۸	۱-۱ مقدمه
۱۰	۲-۱ دسته‌بندی مکاتب اخلاقی
۱۰	۱-۲-۱ دسته‌بندی مکاتب اخلاقی بر اساس واقعیات اخلاقی
۱۰	۱-۱-۲-۱ واقع‌گرایی اخلاقی
۱۱	۱-۱-۲-۱ لذت‌گرایی
۱۱	۲-۱-۲-۱ سودگرایی
۱۲	۳-۱-۲-۱ قدرت‌گرایی
۱۳	۴-۱-۲-۱ تطورگرایی
۱۳	۵-۱-۲-۱ وجدان‌گرایی
۱۴	۶-۱-۲-۱ مکتب کلبی
۱۵	۷-۱-۲-۱ مکتب رواقی
۱۶	۸-۱-۲-۱ معتقدان به حسن و قبح عقلی
۱۶	۲-۱-۲-۱ غیرواقع‌گرایی اخلاقی
۱۷	۱-۲-۱-۲-۱ احساس‌گرایی (عاطفه‌گرایی)
۱۸	۲-۲-۱-۲-۱ توصیه‌گرایی
۱۹	۳-۲-۱-۲-۱ جامعه‌گرایی (نسبی‌گرایی اخلاقی)
۱۹	۴-۲-۱-۲-۱ قراردادگرایی
۲۰	۵-۲-۱-۲-۱ نظریه‌ی امرالهی
۲۱	۶-۲-۱-۲-۱ مکتب کانت
۲۳	۳-۱ دسته‌بندی مکاتب اخلاقی بر اساس معیار تشخیص درست از نادرست
۲۳	۱-۳-۱ غایت‌گرایی (پیامدگرایی)
۲۳	۱-۱-۳-۱ خودمحوری اخلاقی

۲۴.....	۲-۱-۳-۱ فایده باوری
۲۴.....	۱-۲-۱-۳-۱ فایده باوری کلاسیک (عمل نگر)
۲۵.....	۲-۲-۱-۳-۱ فایده باوری قاعده نگر کثرت گرایانه (آرمانی)
۲۵.....	۲-۳-۱ وظیفه گرایی
۲۶.....	۱-۲-۳-۱ وظیفه گرایی عمل نگر
۲۶.....	۲-۲-۳-۱ وظیفه گرایی قاعده نگر
۲۶.....	۱-۲-۲-۳-۱ وظیفه گرایی قاعده نگر استثنا ناپذیر
۲۶.....	۲-۱-۲-۲-۳-۱ وظایف فی بادی النظر

فصل دوم: دیدگاه کانت در رابطه با احکام و ارزش های اخلاقی

۲۹.....	۱-۲ مقدمه
۲۹.....	۲-۲ دیدگاه کانت در رابطه با اختیار و اراده ی انسان
۳۵.....	۳-۲ ناواقع گرایی کانت پیرامون ارزش های اخلاقی
۳۷.....	۴-۲ وظیفه گرایی کانت در ارزش های اخلاقی
۴۱.....	۱-۴-۲ ناپیامد گرایی کانت
۴۲.....	۲-۴-۲ شبهه ی نتیجه گرایی کانت
۴۲.....	۵-۲ ضمانت اجرایی احکام اخلاقی از نظر کانت
۴۳.....	۱-۵-۲ طریقه ی درک و اثبات خدا از منظر کانت
۴۴.....	۲-۵-۲ ویژگی های خدای کانت
۴۷.....	۳-۵-۲ ضرورت وجود خدا از دیدگاه کانت
۴۹.....	۶-۲ نتیجه گیری

فصل سوم: احکام و ارزش های اخلاقی از منظر قرآن

۵۲.....	۱-۳ مقدمه
۵۳.....	۲-۳ بررسی آیات قرآن در رابطه با اراده و اختیار انسان
۵۹.....	۱-۲-۳ آیات دال بر وجود اراده و اختیار در انسان
۶۲.....	۲-۲-۳ آیاتی که جبرگرایان، به نادرست جبرگرایی را از آن ها برداشت نموده اند
۶۲.....	۱-۲-۲-۳ دسته ی اول
۶۴.....	۲-۲-۲-۳ دسته ی دوم
۶۸.....	۳-۳ قرآن و واقعیات اخلاقی
۷۷.....	۴-۳ غایت گرایی قرآن در ارزش های اخلاقی
۸۳.....	۵-۳ ضمانت اجرایی احکام اخلاقی قرآن
۸۵.....	۱-۵-۳ خدا به عنوان اولین و برترین ضامن اجرایی احکام اخلاقی قرآن
۹۳.....	۲-۵-۳ ایمان به آخرت به عنوان دومین ضامن اجرای احکام اخلاقی
۹۸.....	۳-۵-۳ ویژگی های تکلیف اخلاقی قرآن به عنوان سومین ضامن اجرای احکام اخلاقی

۹۸.....	۱-۳-۵-۳ کلیت و فراگیری احکام اخلاقی قرآن در عین توجه به جنبه‌ی جزئی و فردی آن
۱۰۳.....	۲-۳-۵-۳ ممکن بودن احکام اخلاقی قرآن
۱۰۷.....	۳-۳-۵-۳ سهولت و سادگی احکام تکلیفی قرآن
۱۱۷.....	۴-۳-۵-۳ تدریجی بودن احکام اخلاقی قرآن
۱۲۲.....	۵-۳-۵-۳ رتبه‌بندی احکام قرآنی
۱۲۶.....	۶-۳-۵-۳ تعادل و میانه‌روی در احکام اخلاقی قرآن
۱۲۸.....	۷-۳-۵-۳ فطری بودن احکام اخلاقی قرآن
۱۳۱.....	۶-۳ نتیجه‌گیری

فصل چهارم: نتیجه‌گیری و مقایسه‌ی اجمالی تکلیف اخلاقی قرآن با تکلیف اخلاقی از منظر کانت

۱۳۴.....	۱-۴ مقدمه
۱۳۵.....	۲-۴ مقایسه‌ی قرآن و مکتب کانت در رابطه با اراده و اختیار انسان
۱۳۶.....	۳-۴ مقایسه‌ی قرآن و کانت در رابطه با واقع‌گرایی و ناواقع‌گرایی اخلاقی
۱۳۹.....	۴-۴ مقایسه‌ی قرآن و مکتب کانت پیرامون وظیفه‌گرایی و غایت‌گرایی
۱۴۱.....	۵-۴ مقایسه‌ی قرآن و مکتب کانت پیرامون ضمانت اجرایی احکام اخلاقی
۱۴۴.....	۶-۴ نتیجه‌گیری
۱۴۶.....	فهرست منابع
۱۴۹.....	چکیده انگلیسی

مقدمه

الف) مقدمه

کانت یکی از بزرگ‌ترین فیلسوفان اروپایی از زمان ارسطو می‌باشد و شاهکار او، «نقد عقل محض»، مهم‌ترین کتاب فلسفی بعد از «مابعدالطبیعه»ی معلم اول بوده است. فلسفه‌ی کانت مبدأ تاریخ جدیدی در اندیشه‌ی غربی است. وی اندیشه‌ی فلسفی را دست کم از ارسطو به بعد به دو دوره‌ی پیش و بعد از خود تقسیم کرده است. فیلسوف معاصر آلمانی، مارتین هایدگر، می‌گوید: "کانت بر زندگی همه‌ی ما سایه افکنده است. و امیل بریه، مورخ معروف فرانسوی می‌گوید: از پایان قرن هجدهم تا کنون، به جرأت می‌توان گفت که هیچ اندیشه‌ای در فلسفه نبوده است که مستقیم یا غیرمستقیم، از فلسفه‌ی کانت نشأت نگرفته باشد؛ لذا اگر کسی فلسفه‌ی کانت را درست بفهمد، کلید اندیشه‌های فیلسوفان بعد از او _ از هگل و مارکس گرفته تا متفکران معاصر غربی _ را به دست آورده است.

کانت در هر شعبه‌ای از فلسفه وارد شده، نکته‌های ژرف و بدیع و پرمایه‌ای را بیان داشته و دگرگونی‌های بنیادی پدید آورده است. فلسفه‌ی اخلاق او نیز از این قاعده مستثنی نیست. او وارد کردن عنصر تجربی را در اخلاق زیان‌بار می‌داند و معتقد بود که اگر اخلاق با تجربه بیامیزد، پاکی و نابی آن به آلودگی می‌گراید و دیگر سزاوار آن نخواهد بود که «اراده‌ی نیک» نامیده شود. کانت با تأکید بر رهایی اخلاق از تجربه، جستجوی اخلاق در انگیزه‌ها و قانون‌های تجربه را «عادت بی‌بندوبار و حتی پست فکری» می‌دانست. (کورنر، ۱۳۶۷، ص ۱-۳)

از سوی دیگر تأثیر شگرف قرآن بر تمدن‌ها، فرهنگ‌ها و جوامع بشری، غیر قابل انکار است و به جرأت می‌توان گفت که غالب جوامع بشری بعد از نزول قرآن _ از اعراب جاهلی و امپراطوری‌های بزرگ ایران و روم آن زمان گرفته تا دنیای غرب معاصر _ از فرهنگ اخلاقی قرآن تأثیر پذیرفته‌اند. قرآن یک منظومه‌ی اخلاقی نوین، با اصول و روش‌های تأثیرگذار، همراه با الگو و اسوه‌ی حسنه را به جوامع بشری ارائه نمود که عملاً و نه فقط در مقام ایده و نظر، به تغییر رفتار جوامعی منجر گردید که یا پای‌بندی خود را بدان اعلام نمودند و یا بدون اعلام پای‌بندی بدان، به طور غیر مستقیم از آن تأثیر پذیرفتند.

علاوه بر آنچه گذشت، قرآن کتاب همه‌ی انسان‌ها در همه‌ی دوران‌های زندگی بشر بعد از نزولش است و خداوند آن را وسیله‌ی هدایت برای همه‌ی مردم و همه‌ی جهانیان قرار داده است. چنان‌که می‌فرماید: "إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ" (ص: ۸۷) یعنی: این قرآن جز پند و اندرز جهانیان نیست (و سراسر آن بیدارباش و هوشیار باش شعور و فطرت‌های خفته است). قرآن، کتاب مخصوص یک نژاد یا یک رنگ پوست و یا یک سرزمین و یا گروه خاصی نیست؛ نه فقط از آن عقل‌گرایان است و نه برعکس از آن احساس‌گرایان، نه فقط از آن برون‌گرایان و نه برعکس از آن درون‌گرایان، نه فقط از آن ایده‌آلیست‌ها و نه برعکس از آن رئالیست‌ها، نه فقط از آن فردگرایان و نه برعکس از آن جامعه‌گرایان، نه

فقط کتاب دولت‌مردان است و نه برعکس فقط از آن شهروندان ...، قرآن کتاب همگان است و قانون اساسی همه‌ی جهانیان که از سوی خدای همگان و پروردگار عالمیان فرود آمده است (قرضاوی، ۱۳۸۲، ص ۱۱-۱۱۰)

بسته به اهمیت این دو مکتب تأثیرگذار بر آن شدم که در این تحقیق به مقایسه‌ی این دو مکتب در زمینه‌ی تکلیف اخلاقی پردازم و نقاط اختلاف و اشتراک آن دو را در این مورد تبیین نمایم.

ب) بیان مسئله‌ی تحقیق

یکی از مباحث فلسفه اخلاق یا اخلاق‌شناسی فلسفی، بحث از تکالیف اخلاقی است؛ ماهیت تکلیف، عبارت است از تحریک جدی انسان به انجام یا ترک کاری که مصلحتی، آن را ایجاب نموده است. احساس تکلیف از علل جبری و انگیزه‌های مربوط به سود و زیان تحقق می‌یابد. احساس تکلیف و انجام آن فقط مستند به تحریک وجدان عالی انسانی است.

این‌که آیا انسان مکلف به رعایت قوانین اخلاقی هست یا خیر؟ اگر مکلف به رعایت مجموعه‌ای از قوانین اخلاقی هست، این قوانین از کجا سرچشمه می‌گیرند؟ و چه کسی توانایی وضع آن‌ها را دارد؟ آیا انسان در عمل به این قوانین، اراده و اختیاری از خود دارد یا باید دست بسته آن‌ها را اجرا نماید؟ آیا ارتباطی میان این بایدها و نبایدهای اخلاقی با هست‌ها و نیست‌ها وجود دارد یا خیر؟ آیا این قوانین مطلق هستند یا نسبی؟ آیا افعالی که از انسان سر می‌زند، همگی از ارزش اخلاقی برخوردارند؟ و نهایتاً این قوانین از ضمانت اجرایی برخوردارند یا خیر؟

ما در این تحقیق برآنیم که در حد توان و بضاعت اندک علمی خویش به تبیین این موضوعات پردازیم. ابتدا در فصل اول، یعنی کلیات تحقیق، به طور اجمال به دسته‌بندی مکاتب اخلاقی، به ویژه دسته‌بندی‌هایی که در راستای اهداف این تحقیق در فصول بعدی می‌باشند، می‌پردازیم. سپس در فصل دوم دیدگاه کانت، در رابطه با تکالیف اخلاقی را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در فصل سوم نیز دیدگاه قرآن (با تأکید بر تفسیر روح المعانی آلوسی) را در همین زمینه بررسی می‌کنیم و نهایتاً در فصل چهارم دیدگاه کانت در رابطه با تکالیف و ارزش‌های اخلاقی را با دیدگاه قرآن مقایسه می‌نمائیم و نقاط مشترک و اختلاف آن دو را تبیین می‌نمائیم.

ج) اهمیت و ضرورت تحقیق

"کانت" در میان فیلسوفان اخلاق به عنوان شاخص تفکر وظیفه‌گرایان مطرح است و لذا جایگاه ویژه‌ای را در این مباحث به خویش اختصاص داده است. از سوی دیگر دیدگاه‌های اخلاقی او پیرامون اطلاق داشتن احکام اخلاقی و همچنین این نکته که «ملاک خوب بودن یک فعل اختیاری را در این می‌داند که انسان بپذیرد آن فعل در خصوص خود او تجربه شود»، این گمانه را در ذهن تقویت می‌کند که دیدگاه‌های او تا حدودی متناسب با دیدگاه قرآن است، از همین رو بررسی نظرات او و مقایسه‌ی آن با دیدگاه قرآن اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

در جستجوی انجام شده پیرامون چنین مقایسه‌ای مشخص شد که کمتر متفکران و پژوهشگرانی به این موضوع پرداخته‌اند و تنها می‌توان از کتاب «اخلاق کانت و اخلاق اسلامی» محمد اخوان و اثر بسیار مهم دکتر عبدالله دراز آن هم در یک فصل از کتابش «دستورالاحلاق فی القرآن» نام برد؛ که این اثر نیز در اصل به زبان فرانسوی است که به زبان عربی هم ترجمه شده است؛ و لذا به نظر می‌رسد ارائه‌ی تحقیقی مستقل به زبان فارسی دارای ضرورت لازم می‌باشد.

در قرون اخیر دانشمندان مغرب زمین به رازها و اسرار طبیعت آگاهی یافتند و علم و صنعت و سایر مظاهر تمدن از این کشورها برخاسته و چشم همه‌ی مردم جهان را فرا گرفت و همه با تقلید از ارزش‌های زندگی آنان می‌خواهند خود را به پایه‌ی آن‌ها برسانند؛ ولی آنچه از این دیار به ما رسید، بیش‌تر مظاهر فریبنده‌ی آن بود.

انگیزه‌ی این نوع تقلید هم روشن است و به قول "ویلیام مک دو کال"، بیشتر یأس، نومیدی، عقده‌ی حقارت و بی‌خبری مردم از موارث ارزش‌مندی است که در جامعه‌اش از آن برخوردارند (ندوی، ۱۳۵۳، ص ۱۳-۱۲).

امروزه متأسفانه در جوامع اسلامی و به ویژه در محیط‌های دانشگاهی، کسانی آگاهانه یا ناآگاهانه و به دلایل گوناگون به شدت به منظور گرایش جوانان به سمت و سوی افکار غربی تلاش می‌کنند؛ قشر جوان و خصوصاً قشر دانشگاهی هم به نوعی از برخی از این افکار متأثرند و زمینه برای خودباختگی فرهنگی در آنان بیش از اقشار دیگر جامعه، فراهم است. جوانان فراوانی به علت این‌که از طرفی آن‌چنان که باید و شاید به تحقیق و موشکافی علمی در متون اصیل دینی نپرداخته و به صورت ریشه‌ای حقیقت اسلام را درک ننموده‌اند و از طرف دیگر دین را در چهره‌ی اشخاص، احزاب و دول به اصطلاح اسلامی جستجو می‌کنند و عملکرد نادرست مسلمانان را به حساب دینشان می‌گذارند، و از همه

مهم‌تر شیفته و مجذوب پیشرفت‌های صنعتی غرب شده‌اند، تحت تأثیر تبلیغات این افراد، دچار آفت عظیم خودباختگی عقیدتی و اخلاقی شده‌اند.

بنابراین هرگونه تحقیقات، تألیفات و پروژه‌هایی که منجر به شناخت هرچه بیشتر جوانان از واقعیت افکار مغرب زمین و حقانیت دین اسلام شود، دارای اهمیت و ضرورت ویژه‌ای خواهد بود.

د) اهداف تحقیق

این تحقیق در پی دستیابی به اهداف و مقاصد ذیل می‌باشد:

- ۱- تبیین موضوع تکلیف به عنوان یک عنصر اساسی در همه‌ی نظام‌های اخلاقی از دیدگاه قرآن.
- ۲- تبیین موضوع تکلیف از منظر مکاتب اخلاقی غرب خصوصاً دیدگاه ایمانوئل کانت.
- ۳- تبیین منابع تکلیف اخلاقی در اسلام با تأکید بر دیدگاه مذاهب مختلف اسلامی.
- ۴- تبیین ویژگی‌های تکلیف اخلاقی در قرآن.
- ۵- تبیین دیدگاه قرآن و دیدگاه کانت پیرامون رابطه‌ی واقعیات و ارزش‌های اخلاقی.
- ۶- تبیین جایگاه خدا و نحوه‌ی ارتباط آن با ارزش‌های اخلاقی از نظر قرآن و کانت.

ه) روش تحقیق

در انجام این تحقیق از روش کتابخانه‌ای و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش تحلیلی-اسنادی استفاده شده است و برای ترجمه‌ی آیات قرآن در کل تحقیق از تفسیر نور دکنتر مصطفی خرم‌دل استفاده شده است. در بخش سوم فصل سوم که به دیدگاه قرآن در مورد واقعیات اخلاقی می‌پردازد، از آن‌جا که دیدگاه مفسران بر مبنای عقاید کلامی آن‌ها، در این زمینه متفاوت است، برخی به واقع‌گرایی اخلاقی احکام قرآن معتقدند و برخی دیگر به ناواقع‌گرایی این احکام باور دارند، و به ناچار می‌بایست تحقیق خود را به یک تفسیر خاص محدود نمایم، از این رو تفسیر «روح المعانی» آلوسی را برگزیده و در این بخش از تحقیق هر جا که دیدگاه قرآن را بیان داشته‌ام با تأکید بر همین تفسیر می‌باشد.

و) سؤالات تحقیق

۱ - دیدگاه قرآن و کانت پیرامون واقع‌گرایی در ارزش‌های اخلاقی چیست؟

۲ - دیدگاه قرآن و کانت پیرامون اختیار و اراده‌ی انسان چیست؟

۳ - دیدگاه قرآن و کانت پیرامون ارزش‌های اخلاقی چیست؟

۴ - ضمانت اجرایی احکام اخلاقی از دیدگاه قرآن و کانت چیست؟

۵ - ملاک مطلق بودن احکام اخلاقی از دیدگاه قرآن و کانت چیست؟

فصل اول

کلیات تحقیق

(دستهبندی مکاتب اخلاقی)

۱-۱ مقدمه

اگر اخلاق را شکوفایی استعدادهای مثبت و صفات پسندیده و عالی‌ترین حقایق در درون آدمی، در جهت کمال و هدف اعلاّی زندگی بدانیم، علم اخلاق نیز دانشی است که متکفل بحث و بیان راه‌ها و عوامل شکوفایی این استعدادها و بیان موانع و عوامل بازدارنده مربوط به آنهاست. فلسفه‌ی اخلاق را نیز می‌توان به معنای نگاه و نگرش فلسفی به اخلاق و ارزش‌ها دانست.

بر این اساس فلسفه‌ی اخلاق را می‌توان به دو بخش عمده تقسیم کرد: الف) فرا اخلاق^۱ ب) اخلاق هنجاری^۲

الف) فرا اخلاق: تفکر در باب شأن اندیشه اخلاقی را «فرا اخلاق» می‌گویند. این بخش، یکی از بخش‌های عمده‌ی حوزه‌ی فلسفه اخلاق است. می‌توان گفت: «فرا اخلاق» نوعی بررسی فلسفی در باب ماهیت، معقولیت و منزلت نظام‌ها، معیارها و اصول اخلاقی است که محتوای آن‌ها را در نظر نمی‌گیرد. به همین دلیل است که به فرا اخلاق «اخلاق درجه دوم» نیز می‌گویند. در مقابل، نظریات «اخلاق هنجاری» که خود گزاره‌هایی اخلاقی هستند، «اخلاق درجه اول» نامیده می‌شوند. فرا اخلاق در صدد فهم این احکام است که آیا گزاره‌های اخلاقی، گزاره‌هایی واقعی هستند تا قابل صدق و کذب باشند یا این که اصلاً گزاره محسوب نمی‌شوند؛ این که آیا ذهنی هستند یا عینی و یا این که رابطه‌ای میان آن‌ها و انگیزش اخلاقی وجود دارد یا نه؟ پاسخ تمامی این پرسش‌ها در فرا اخلاق مطرح می‌شوند.

ب) اخلاق هنجاری: هنگامی که به بررسی این نکته می‌پردازیم که چه نوع اموری «خوب» یا «بد» اند و یا وقتی تلاش می‌کنیم به طریق عقلانی به مجموعه‌ای از قواعد و معیارها دست یابیم که ما را در تشخیص اعمال درست از نادرست یا افراد خوب از بد یاری می‌دهد، به اخلاق هنجاری پرداخته‌ایم. اخلاق هنجاری بطور کلی به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱- اخلاق غایت‌گرایانه ۲- اخلاق وظیفه‌گرایانه.

۱- اخلاق غایت‌گرایانه، بر آن است که یک عمل در ارتباط با نتایجش است که خوب یا بد، حق یا باطل لحاظ می‌شود. البته در این اخلاق نیز نظریات متفاوتی وجود دارد. بعضی عقیده دارند، هنگامی یک عمل خوب و درست است که تنها برای شخص عمل‌کننده سودمند باشد. بعضی دیگر معتقدند که یک عمل خوب، علاوه بر عامل، باید برای دیگران نیز سودمند باشد. مدافعان برجسته این نوع نگرش "دیوید هیوم"، "جرمی بنتام" و "استوارت میل" است.

---

۱ . Meta-Ethics
۲ . Normative Ethics

۲- اخلاق وظیفه‌گرایانه، بر آن است که خوبی و بدی یک عمل تنها مبتنی بر نتایج آن نیست، بلکه ویژگیهای خود عمل یا انگیزه ورای آن، خوبی و بدی عمل را مشخص می‌کند. نتایج عمل هر چه باشد، تأثیری در خوبی و بدی آن نمی‌گذارد. مدافع برجسته این نوع نگرش "ایمانوئل کانت" است (شیروانی، ۱۳۸۶، ص ۶-۱۴)

در خصوص اخلاق و فلسفه‌ی اخلاق در طول تاریخ مکاتب و نظریات متعددی از سوی اندیشمندان شرق و غرب مطرح گشته است و بسیاری از فیلسوفان از زمان یونان باستان تا عصر حاضر، کوشیده‌اند تا متناسب با مبانی فکری و فلسفی خویش، نظامی اخلاقی مورد نظرشان را ارائه دهند. محققان و نویسندگان، این مکاتب اخلاقی را از جهات مختلف دسته‌بندی نموده‌اند؛ برخی در بررسی این مکاتب، توالی و تعاقب تاریخی آن‌ها را مدنظر داشته‌اند و بر اساس یک دسته‌بندی تاریخی از نظریه‌ی اخلاقی سقراط در یونان باستان شروع کرده، به بررسی مکاتب اخلاقی در قرون وسطی و به ویژه اخلاق مسیحی پرداخته و تحقیق خود را با بررسی مکاتب دوران معاصر به پایان برده‌اند.

برخی دیگر این مکاتب را بر اساس نظریات مربوط به فرا اخلاق، به ویژه مسأله‌ی واقع‌گرایی و غیرواقع‌گرایی تقسیم نموده‌اند. واقع‌گرایان معتقدند که مفاهیم اخلاقی مثل خوبی و بدی و درستی و نادرستی و باید و نباید، نوع خاصی از امر واقع یا حقیقت عینی و کاشف از عالم خارج‌اند و غیرواقع‌گرایان معتقدند که اوصاف اخلاقی کاشف از عالم خارج نیستند و مطابق نفس‌الامری ندارند.

برخی دیگر نیز مکاتب اخلاقی را بر اساس معیار تشخیص درست از نادرست و تعیین خوب و بد دسته‌بندی کرده‌اند. در این دسته‌بندی به دنبال این بوده‌اند که بر اساس مکاتب اخلاقی گوناگون چه کارهایی می‌توانند متصف به حسن و چه کارهایی متصف به قبح گردند (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۲۱).

ما در این تحقیق، نظر به اهمیت دو دسته‌بندی اخیر و نیز مربوط بودن آن دو به موضوع تحقیق به تبیین آن‌ها می‌پردازیم؛ سپس مکاتبی را که در ذیل هر یک از این دسته‌بندی قرار می‌گیرند، ذکر می‌نماییم و به طور مختصر به تبیین و توضیح هر کدام از آن‌ها می‌پردازیم و در فصول بعدی نیز به تشریح جایگاه کانت و مکتب اخلاقی اسلام در این دو دسته‌بندی خواهیم پرداخت.

۲-۱ دسته‌بندی مکاتب اخلاقی

۱-۲-۱ دسته‌بندی مکاتب اخلاقی بر اساس واقعیات اخلاقی

در حال حاضر، درباره‌ی حقیقت جملات اخلاقی دو نوع نظریه وجود دارد که به صورت‌های گوناگون بیش از هر نظریه‌ی دیگری در کشورهای انگلستان و آمریکا رواج پیدا کرده‌اند. این دو دیدگاه عبارتند از: واقع‌گرایی اخلاقی و غیرواقع‌گرایی اخلاقی.

۱-۲-۱-۱ واقع‌گرایی اخلاقی

یکی این که مفاهیم اخلاقی نوع خاصی از امر واقع یا حقیقت عینی هستند؛ سرشناس‌ترین نماینده‌ی مکتب اول در جهان غرب، "جرج ادوارد مور" می‌باشد. به عقیده‌ی "مور" صفات و کلیات اخلاقی _ که با استعمال مفاهیم اخلاقی خبر از آن می‌دهیم _ نه تجربی است و نه ریاضی، بلکه کیفیاتی است، به گفته‌ی او، "ناطبیعی". با این همه، مصداق مفاهیم اخلاقی در وهله‌ی اول، امور واقع است نه مثلاً حالت‌ها یا دستورها و امثال آن. احکام و داورهای اخلاقی، احکامی عینی‌اند که اگر برای یک نفر در یک زمان صادق باشد، برای هرکس دیگر در هر زمان صادق‌اند. واقع‌گرایان اخلاقی بر این باورند که جملات اخلاقی از قبیل جملات خبری بوده و از عالم واقع حکایت می‌کنند (کورنر، ۱۳۶۷ ص، ۳۲۵).

واقع‌گرایی اخلاقی بر این باور است که صادق بودن یا نبودن باورهای ما به چیزی مستقل از آن‌ها یعنی به واقعیت و چگونگی امور وابسته است. صحت و بطلان باورهای اخلاقی ما را واقعیت اخلاقی مستقل از ما تعیین می‌کند. بر اساس این دیدگاه باورهای ما زمانی صادق هستند که مطابق با واقع باشند و به هدف اصابت کنند و در غیر این صورت کاذب خواهند بود. واقع‌گرایی اخلاقی سازگاری درونی باورها را شرط لازم و نه کافی، برای صادق بودن آن‌ها می‌داند. سازوار یا منطقی بودن باورها مستلزم این است که باورهای ما ضد و نقیض نباشند، اما دقیقاً مشخص نمی‌کند که به چه چیزی معتقد شویم، ما می‌توانیم تناقض نگوییم و در عین حال بر خطا باشیم. در نتیجه سازگار بودن درونی یک باور برای کسی که در صدد انتخاب یک نظریه یا باور در میان نظریات و باورهای متنوع است، نمی‌تواند تنها معیار باشد؛ زیرا یک نظریه‌ی سازوار گرچه در درون خود فاقد تناقض است، اما شاید در مقایسه با نظریات سازوار دیگر از نواقص و کمبودهای فراوانی برخوردار باشد (مک ناتن، ۱۳۸۳، ص ۲-۱۱).

از مهم‌ترین مکاتب واقع‌گرا می‌توان به مکاتب ذیل اشاره نمود:

۱-۲-۱-۱-۱ لذت‌گرایی

براساس لذت‌گرایی یا هِدونیسم، رفتار درست عملی است که دست کم به اندازه‌ی هر بدیل دیگری غلبه‌ی لذت بر الم را در پی داشته باشد. لذت‌گرایان پیامدها را فقط بر حسب لذت و الم ارزش‌گذاری می‌کنند و می‌گویند: باید کاری را انجام داد که تمام کسانی که در معرض تأثیرات آن قرار می‌گیرند، لذتشان در مقابل الم به حداکثر برسد. لذت‌گرایی نه یک نظریه، بلکه مجموعه‌ای از نظریات مختلف است و در طول تاریخ اندیشه‌های اخلاقی، از سوی تعداد زیادی از فیلسوفان یونان باستان نظیر افلاطون، ارسطو، آریستوییوس و اپیکور و نیز فیلسوفان معاصر نظیر جان لاک، هابز، هیوم، جرمی بنتام، جان استوارت میل، سیجویک، جورج ادوارد مور، برود^۱، برنتانو، رایل^۲ و برانت^۳ مورد تأیید یا توجه قرار گرفته است. از وجوه مشترک لذت‌گرایان می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- سعادت چیزی جز لذت نیست.
- همه‌ی لذت‌ها ذاتاً خوبند؛ گرچه ممکن است برخی از لذت‌ها از نظر اخلاقی نادرست و بد باشند.
- جز لذت هیچ چیز دیگر دارای ارزش ذاتی نیست.
- لذت ملاک و معیار خوبی ذاتی است؛ گرچه همه می‌پذیرند که لذت‌ها با یکدیگر اختلاف کمی و کیفی دارند. کسانی چون اپیکور و بنتام بر خلاف دیگر لذت‌گرایان بر این باورند که اختلاف کیفی لذت‌ها، تفاوتی در میزان ارزش لذت‌ها ایجاد نمی‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۱۰-۱۰۷).

۱-۲-۱-۱-۲ سودگرایی

از سودگرایی هم می‌توان به عنوان صورت تعدیل شده‌ی لذت‌گرایی اپیکوری یاد کرد. که بر جنبه‌ی فردگرایی آن و عدم توجه‌ی آنان به خیر و لذت اجتماع ایراد می‌گیرد. سودگرایان معتقدند که هرگز نمی‌توان بدون در نظر گرفتن خیر دیگران، از زندگی لذت‌بخش و همراه با آرامش و آسایش سخن به میان آورد. آنان رفتاری را اخلاقی می‌دانند که بیشترین سود را برای اکثریت افراد جامعه دربرداشته باشد. پس معیار نهایی خوب و بد از نظر آنان "اصل سود" است و منظور آن‌ها از اصل سود، سود جمعی است. اما سؤال این است که این سود برای چه کسانی مدنظر است؟ برای تنها خود، خانواده و دوستان، کشور، نژاد، مذهب و یا همه‌ی موجودات دیگر؟ خودمحوری اخلاقی نظریه‌ای بود که مدعی

^۱.Brod.

^۲.Ryle.

^۳.Brandt.